

"זהו רק מנהג" ... האמנם?

הקדמה
לטהר את השרץ
תוקפם של מנהגים
נמצא חומרו קולו
מקורות לאיסור שינוי מנהגים
סיכום

הקדמה

"מנהג ישראל תורה" הוא ביטוי השגור אצל ראשונים ואחרונים¹ לתקף ולחזק את המחויבות לשמירת מנהגי ישראל. לא פחות ממנו שגור בפי העם הביטוי "זהו רק מנהג", המבטא בדיוק את ההיפך. ישנם המזלזלים במנהגים ומתירים לעצמם לשנות² מנהגים ללא הצדקה, בעוד אחרים טורחים להראות שאין מקורות הלכתיים למנהג ואולי אף נמצאים מקורות הסותרים אותו ולפיכך מסיקים שהוא אינו מחייב, וישנם המגדילים לעשות ומתירים לעצמם לשנות הלכות המבוססות על מנהגים, או מנהגי פסיקה מקובלים. בין המנהגים המועדים לשינוי וקיים לעיתים 'לחץ מלמטה' לשנותם ניתן למצוא את מנהגי התפילה ונוסחה בעדות השונות, בעיקר בקהילות המתגבשות מיוצאי קהילות שונות³; כמה מהלכות שבעה נקיים⁴; שימוש בכלי נגינה בתפילת ההלל בימי חול⁵; אי יציאה מבית הכנסת ב"זכור"⁶; שינוי מנהגי חתונה מסוימים⁷

1 עי' מ"ש החכם שמואל אשכנזי ז"ל בספרו 'אלפא ביתא קדמיתא דשמואל זעירא' ערך מנהג, עשרות איזכורים בסגנונות שונים של הביטוי.

2 לשם הקיצור תכלול המילה 'שינוי' להלן כל שינוי, לרבות ביטול, הוספה, אימוץ מנהגים חדשים וכד'.

3 עי' "קביעת נוסח תפילה למנין חדש", הרב יאיר דרייפוס, תחומין ח עמוד 388; "לאחדותה של הקהילה בנוסח התפילה", הרב יעקב אריאל, תחומין ט עמוד 196; "הנהגה בבית כנסת בו עדות שונות", הרב נח וז'ונסקי, אמונת עתך גליון 118. וצ"ע האם הדיון והשלכותיו תקפים לכל קהילה, או רק בדיעבד כשאין בקהילה כדי לקיים מניינים נפרדים לעדות השונות. ואכמ"ל.

4 לדוגמא עי' בבירור השאלה "הושטת חפץ לאשתו בפרהסייה בעת נידתה", הרב יצחק אבי רונס, תחומין מ עמ' 138.

5 לדוגמא "אמירת הלל בבית הכנסת בליווי כלי נגינה", הרב יהושע ון-דייק, תחומין לח עמוד 248; הרב אייל יעקובוביץ' שם עמוד 259.

6 עי' "האם לצאת ב"זכור"?", הרב נח וז'ונסקי, תחומין יז עמוד 54.

7 לדוגמא "הפסק בין הברכות בחופה", הרב דוד סתיו והרב אברהם סתיו, תחומין לז עמ' 192; "הפסק בין שבע הברכות וחיידוש מנהגי חתונה (תגובה)", הרב יעקב אריאל, תחומין לח עמוד 163;

וריקוד נשים עם ספרי תורה בשמחת תורה⁸. אפשר לצרף לרשימה גם את שינוי נוסח התפילה לשלום המדינה⁹, ועוד מנהגים רבים שתקצר היריעה מלפורטם.

המשותף לרבים מדיונים אלו הוא העיסוק בפרטי הסוגיה הנידונה לגופה, תוך עיסוק מזערי, אם בכלל, בחיוב הנובע מעצם היותו של הנידון מנהג שהתקבל בישראל. מגמתו של הדיון להלן היא הסוגיה העקרונית של היחס למנהגים, בלא להיכנס לפרטיה של סוגיה זו או אחרת.

על נושא היחס למנהגים ניתן להמליץ את דברי המסילת ישרים בהקדמתו על ענייני מוסר וחסידות: "שלפי המנהג הנוהג בעולם, כשתראה אחד מתחסד (ובנידון דידן - מקפיד ומדקדק במנהגים) לא תוכל להימנע מלחשוך אותו לגם השכל"; אולם כדברי המסילת ישרים בהמשך דבריו גם בנידון דידן "תולדות המנהג הזה רעות מאוד לחכמים ולבלתי חכמים, כי גורם שמאלה ומאלה יחסר החסידות האמיתי"... הנושא רחב ואין אפשרות להקיפו במאמר אחד, אך בשל חשיבותו אעלה לדיון מספר נקודות התלויות בו.

לטהר את השרץ

כיצד יש לנהוג כאשר מן המקורות אפשר להוכיח אחרת מהמנהג המקובל, האם עובדה זו מאפשרת שינוי למעשה?

במסכת גיטין (לו, א) טובע ר' יוחנן את המימרא "וכי מפני שאנו מדמין (רש"י: נראה בעינינו, וכמדומין אנו כן, ולא שמענו מרבותינו) נעשה מעשה?". כלומר, העובדה שאפשר להוכיח בדרך מדרכי הלימוד והפלפול הלכה מסוימת אינה בהכרח מאפשרת לפסוק כך גם למעשה. אמירתו של ר' יוחנן אומצה על ידי אדירי התורה לאורך הדורות, ועל אף שהוכיחו להלכה בדרך אחת - פסקו למעשה אחרת משום "וכי מפני שאנו מדמין נעשה מעשה?"¹⁰.

אמונת עתיך גליון 122 השתתפות אישה בשבע ברכות.

8 לדוגמא הרב אריאל באתר מכון התורה והארץ (<https://did.li/ArielSeferTora>), הרב נחום אליעזר רבינוביץ (<https://did.li/RabinovitchSeferTora>), הרב זאב ויטמן (<https://did.li/WhitemanSeferTora>) ועוד.

9 לדוגמא, הרב יואל קטן (<https://did.li/Zdarl>) בתגובה לקריאתו של הרב זלמן מלמד לעשות שינויים בתפילה לשלום המדינה. במאמר זה לא נגענו בשאלה מה נכנס בגדר מנהג, אך בפשטות מנהג שהוקבע על ידי הרבנות הראשית וגדולי ישראל, ונהג בקהילות רבות במשך עשרות שנים, עומד בגדר מנהג, וחלים עליו העקרונות בהם דן מאמר זה (אגב יאמר, כי ישנם מקומות בהם שינו את נוסח התפילה לשלום המדינה באופן המעלה תמיהה, הן מצד הלשון והן מצד התוכן, באו לתקן ונמצאו מקלקלים).

10 בחיפוש "וכי מפני שאנו מדמין נעשה מעשה" בפרויקט השו"ת נמצאו מאות תוצאות.

במסכת יבמות¹¹ דנה הגמרא בסוגית צרת הבת אשר נחלקו בה בית הלל ובית שמאי, ופסק רבי דוסא בן הרכינס כבית הלל. לשאלת חכמים "והלא משמך אמרו הלכה כבית שמאי?" ענה להם:

דוסא שמעתם, או בן הרכינס שמעתם? אמרו ליה: חיי רבי, סתם שמענו. אמר להם: אח קטן יש לי, בכור שטן הוא, ויונתן שמו, והוא מתלמידי שמאי, והיזהרו שלא יקפח אתכם בהלכות, לפי שיש עמו שלוש מאות תשובות בצרת הבת שהיא מותרת. אבל מעיד אני עלי שמים וארץ, שעל מדוכה זו ישב חגי הנביא ואמר שלשה דברים: צרת הבת אסורה... תנא: כשנכנסו נכנסו בפתח אחד, כשיצאו יצאו בשלושה פתחים. פגע בו בר"ע, אקשי ליה ואוקמיה...

יונתן בן הרכינס מקפח את ר' עקיבא בשלוש מאות תשובות להתיר צרת הבת כדעת בית שמאי, ואף על פי כן פוסק רבי דוסא בן הרכינס על פי המסורת מחגי הנביא כדברי בית הלל.

ובמסכת עירובין¹² אומרת הגמרא:

אמר רבי אחא בר חנינא: גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שאין בדורו של רבי מאיר כמותו, ומפני מה לא קבעו הלכה כמותו - שלא יכלו חבריו לעמוד על סוף דעתו. שהוא אומר על טמא טהור ומראה לו פנים, על טהור טמא ומראה לו פנים... תנא: תלמיד ותיק היה ביבנה שהיה מטהר את השרץ במאה וחמישים טעמים.

ובמסכת סנהדרין¹³: "אמר רב יהודה אמר רב: אין מושיבין בסנהדרין אלא מי שיודע לטהר את השרץ מן התורה".

ר' מאיר אומר על טמא טהור ועל טהור טמא ומוכיח זאת, ואין הלכה כמותו. ובסנהדרין ישבו שבעים ואחד דיינים שכולם ידעו לטהר את השרץ, אך השרץ, כמובן, איננו טהור. מדוע? כיון שעל פי המסורת הטמא טמא והטהור טהור, והיכולת להוכיח אחרת אינה משנה את ההלכה. שואל התוס'¹⁴: "מה לנו חריפות של הבל, שהתורה טימאתו בפירוש והוא בא לטהרו?" מה הערך באותה חריפות המוכיחה ההיפך מההלכה? עונה על כך הרב מנשה קליין¹⁵:

11 יבמות טז, א.

12 עירובין יג, ב.

13 סנהדרין יז, א.

14 תוס' סנהדרין שם וכן תוס' עירובין יג, ב ד"ה שיודע לטהר את השרץ.

15 שו"ת משנה הלכות חלק יב סימן שפה.

יש ליישב בפשיטות קושית התוס', שהיה האי תלמיד יודע לטהר שרץ בק"ן טעמים ואעפ"כ אמרה התורה שהוא טמא, ונדע שכל מה שקיבלנו הוא אמיתית, דבפלפולים אפשר לעייל פילא בקופא דמחטא ואפשר לטהר אפילו שרץ בק"ן טעמים, אבל אנן אקבלה נסמוך. והביאו שם מפני שר"מ היה חריף עצום... ומפני מה לא קבעו הלכה כמותו, מפני שלא יכלו חבריו לעמוד על סוף דעתו... ולכן הביאו אחריו האי תלמיד שהיה יודע לטהר שרץ בק"ן טעמים ואעפ"כ אנן אקבלה סמכינן...

תוקפם של מנהגים

העיסוק בתוקפם של מנהגים קדמון ביותר. כבר אצל אברהם אבינו אנו מוצאים שהמלאכים אכלו כדי לא לשנות ממנהג המקום¹⁶, וגם כשלבן מרמה את יעקב הוויכוח ביניהם נגמר בטענה "ויאמר לבן לא יעשה כן במקומנו לתת הצעירה לפני הבכירה"¹⁷.

הדיון ההלכתי בנושא נפתח במשנה במסכת פסחים¹⁸:

מקום שנהגו לעשות מלאכה בערבי פסחים עד חצות עושין, מקום שנהגו שלא לעשות אין עושין. ההולך ממקום שעושין למקום שאין עושין או ממקום שאין עושין למקום שעושין נותנין עליו חומרי מקום שיצא משם וחומרי מקום שהלך לשם. ואל ישנה אדם, מפני המחלוקת.

ובגמרא שם מסופר¹⁹:

בני ביישן נהוג דלא הוו אזלין מצור לצידון במעלי שבתא. אתו בנייהו קמיה דר' יוחנן, אמרו לו אבהתיך אפשר להו, אנן לא אפשר לן! אמר להו כבר קיבלו אבותיכם עליהם, שנאמר (משלי א, ח) שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך.

גם המשנה וגם הגמרא מדברים על מעשה שמעיקר הדין מותר, כאשר המחויבות להמשיך ולנהוג בו נובעת אך ורק מצד היותו מנהג שהתקבל. הדברים מפורשים

16 נראו כמו שאכלו, מכאן שלא ישנה אדם מן המנהג (רש"י בראשית יח, ח על פי ב"מ פז, א וב"ר).
 17 גם טענתו של יעקב כלפי לבן בהמשך הפרשה היא: ותחלף את משכרתי - היית משנה תנאי שבינינו מנקוד לטלוא ומעקודים לברודים (רש"י בראשית לא, מא), וכלל לא מזכיר את החלפת הבנות. ועי' אור החיים בראשית כט, כו.

18 פסחים נ, א.

19 שם ע"ב.

בדברי רבי יוחנן במקום אחר, כשהוא מורה לרב שמן בר אבא²⁰: “הני ביעי חשילתא שריין, ואת לא תיכול משום (משלי א, ח) ואל תטוש תורת אמך”.

כמו רבי יוחנן גם רב נותן תוקף למנהג²¹:

רב איקלע לבבל, חזינהו דקא קרו הלילא בריש ירחא, סבר לאפסוקינהו, כיון דחזא דקא מדלגי דלוגי אמר שמע מינה מנהג אבותיהם בידיהם.

ועוד מובא בשמו²²:

אמר רבה אמר רב כהנא אמר רב, אם יבוא אליהו ויאמר חולצין במנעל שומעין לו, אין חולצין בסנדל אין שומעין לו, שכבר נהגו העם בסנדל. ורב יוסף אמר רב כהנא אמר רב, אם יבוא אליהו ויאמר אין חולצין במנעל שומעין לו, אין חולצין בסנדל אין שומעין לו, שכבר נהגו העם בסנדל.

ובתלמוד הירושלמי עירובין²³: “ר’ יוסי מישלח כתיב להון: אף על פי שכתבו לכם סדרי מועדות אל תשנו מנהג אבותיכם נוחי נפש”.

אלו הם מקצת שבמקצת מן המקורות מהם ניכר תוקפם של מנהגים בעיני חז“ל, וכפי שכותב ר’ חיים פלאג²⁴:

ואם באתי להביא כאן כל האמור בעניין תורת המנהגות ממה שנמצא כתוב בתנ”ך ובתלמוד ובמדרשי רז“ל ובפוסקים ראשונים ואת אחרונים, שלא לשנות שום מנהג כל אחד ואחד ממנהג אבותיו כאשר בראשונה, לא יכילון מגילות, כי רבו מהרבה ואין להם מספר מאין ספורות...

ריבוי המקורות והתייחסותם השונה של חז“ל למנהגים במקרים השונים הביאו את הראשונים לחלק בין סוגי המנהגים²⁵, מקבלי המנהגים²⁶, המבקשים²⁷ והסיבות לשנותם²⁸, כמו גם נתינת מקורות שונים לתוקפם, ומתוך כל אלו גם לחלק בין דיניהם.

20 חולין צג, ב.

21 תענית כח, ב.

22 יבמות קב, א ומנחות לב, א.

23 פרק ג הלכה ט.

24 לב חיים חלק שני סי’ ט.

25 לדוגמא: מנהג שהונהג כסייג, מנהג פרישות וחסידות, מנהג ממון, מנהג כדעה בפוסקים או מנהג טעות ועוד.

26 יחיד, קהילה, כל ישראל.

27 יחיד, ציבור, מקבלי המנהג, צאצאים.

28 שינוי מציאות, שינוי מקום וכו’.

בספרו משא מלך²⁹ מלקט ומסדר ר' יוסף אבן עזרא את סוגי המנהגים השונים ודיניהם, ובעקבותיו עושה זאת גם הפרי חדש³⁰ בקונטרס דיני מנהגי איסור. מסתבר שהרוצה לשנות מנהג כלשהו צריך לכל הפחות לעיין בדבריהם ולהכיר את חילוקי המנהגים ודיניהם.

נמצא חומרו קולו

מהמקורות דלעיל אפשר כבר להסיק שהביטוי השגור "זהו רק מנהג" שגוי ביותר. אך יותר מזה נלמד מדברי החתם סופר, הכותב³¹ בעניין איסור חלב עכו"ם:

...הנה בגוף הדין כבר כתבתי לעיל דעתי מש"ס ופוסקים. אך לו יהיה שיהיה דעת כהרדב"ז... מ"מ כיון דיש דעה להחמיר כבר קיבלו אבותינו עליהם כאותה דעה, ואסור עלינו בני אשכנז מדינא, ואין לו התרה... וקרוב בעיני נדר דאורייתא. אף על פי שמכל מקום קיל ככל איסור דרבנן, היינו כך קיבלו הנדר שיהיה אסור עלינו כקולא איסור דרבנן, אבל לעבור על זה עובר על נדר דאורייתא, והיינו אם הלכה כרדב"ז להקל ורק אבותינו קבלו עליהם כדעת המחמיר ה"ל נדר דאורייתא, אך אם עיקור הדין דלא כרדב"ז אם כן לא קיבלנו עלינו כלום, אלא שהאיסור הוא כך מעיקרא איננו נדר אלא העובר הוא עבריין באיסור דרבנן. נמצא חומרא קולו. וק"ל.

לדעת החת"ס מקור האיסור הוא מדרבנן, אך לסובר כהרדב"ז "דפשיטא ליה דחלב לא נמנו עליו לאוסרו" ואינו אלא מנהג, אזי כיון שהתקבל המנהג לאסור הרי הוא קיבל תוקף של נדר דאורייתא ואין לו התרה.

מקורות לאיסור שינוי מנהגים

בהוראותיו לבני ביטון ולרב שמן מסתמך ר' יוחנן על הפסוק "שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמן", ובדברי החת"ס לעיל אסר את שינוי המנהג מדין נדר. נרחיב במקורות אלו, ובמקורות נוספים המחייבים את השמירה על מנהגי ישראל ומדגישים את האיסור לשנותם:

1. 'שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמן'

2. 'לא תסור' ודין זקן ממרא

29 משא מלך, דיני מיסים ומנהגים, הוצאת יד הרב ניסים תשמ"ט, עמ' קצה ואילך.

30 פרי חדש אורח חיים סימן תצו.

31 שו"ת חת"ס חלק ב יו"ד סימן קז.

3. 'לא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים'
4. 'לא תתגודדו' ואל ישנה אדם מפני המחלוקת
5. 'לא יחל דברו' (נדר)
6. מנהגי ותקנות ישראל יסודותם בהררי קודש
7. הוצאת לעז על הראשונים
8. יוהרא

1. שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך

כאמור, בשני מקומות בש"ס מחייב ר' יוחנן את השואלים לשמור על המנהג הקיים לאיסור על אף שהדבר מותר מצד עצמו, כשהוא מתבסס על הפסוק (משלי א, ח): "שמע בני מוסר אביך ואל תטש תורת אמך". וכן כתב בשאלות דרב אחאי³²: "ומנלן דמנהגא מילתא היא, אמר רבא בר אבא אמר רבי יוחנן אמר רב דכתיב שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך". ובספר המנהגות³³ לר' אשר מלוניל מסביר:

וקראתי שם הספר הזה ספר המנהגות, מרבי יוחנן דאמר לרב שמן בר אבא הני ביעי חשילתא שריין ואת לא תיכול משום דכתיב אל תטוש תורת אמך, מהא שמעינן שאין לשנות שום מנהג בעולם.

ועל כן כותב הראי"ה קוק³⁴:

ואפילו אם היו הדברים הללו אסורים רק מפני מנהג אבותינו בלבד, כמו שיש טועים בזה ואומרים שהם רק דברים של מנהג, הנה גם אז היו הדברים חמורים מאוד, ומנהגי אבות הם גופי תורה, ואמרו על זה בגמרא פסחים נ' ע"ב כבר קבלו אבותיכם עליהם, שנאמר שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך.

2. 'לא תסור' וזקן ממרא

במסכת סוכה³⁵ נחלקו רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי במנהג ערבה אם הוא יסוד נביאים או מנהג נביאים. והסביר רש"י: "מנהג - הנהיגו את העם, ולא תקנו להם, ונפקא מינה דלא בעיא ברכה, דליכא למימר וציונו דאפילו בכלל לא תסור ליתא". גם לדברי הרמב"ם הלכות מגילה וחנוכה³⁶ אין מצוה בקיום מנהג: "...אבל בראשי חודשים קריאת ההלל מנהג ואינה מצוה... לפיכך קוראין בדילוג, ואין מברכין עלי

32 פרשת ויקהל שאילתא סז, וכן בספר הלכות גדולות סימן יט הלכות מגילה.

33 דף א ע"ב.

34 שו"ת אורח משפט אורח חיים סימן לה, ומאמרי הראי"ה ח"ב "למקדש מעט".

35 מד, א.

36 פ"ג ה"ז.

שאינ מברכין על המנהג". אלא שבהלכות ממרים³⁷ כתב הרמב"ם שעל אי קיום מנהגים עוברים בלא תסור:

בית דין הגדול שבירושלים הם עיקר תורה שבעל פה³⁸... כל מי שאינו עושה כהוראתן עובר בלא תעשה, שנאמר לא תסור מכל הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל... ואחד דברים שעשאו סייג לתורה ולפי מה שהשעה צריכה והן הגזרות והתקנות והמנהגות, כל אחד ואחד מאלו השלושה דברים מצות עשה לשמוע להן, והעובר על כל אחד מהן עובר בלא תעשה...

הרי שלכאורה לפנינו מחלוקת רש"י ורמב"ם, וסתירה בדברי הרמב"ם. כיישוב לסתירה מסביר הרב אשר וייס שליט"א³⁹ שהמנהגות בהלכות ממרים אינן המנהג שבדברי רש"י בסוכה והרמב"ם במגילה, אלא מצוות העשה שתקנו חכמים: ולפיכך נראה דמנהגות שכתב הרמב"ם היינו כל מצוות העשה שתקנו חז"ל, דהיינו כל מה שאמרו שמצוה לנהוג כן בקום עשה. ולפי זה הגזירות התקנות והמנהגות כוללים דברי חכמים כולם... והמנהגות הלא המה מצוות העשה דרבנן והמנהגים שעליהם ציוו חכמים להדיא, כגון יו"ט שני של גלויות שבו אמרו חכמים היזהרו במנהג אבותיכם שבידיכם...

לפי ביאור זה אין סתירה בדברי הרמב"ם, ויתרה מזו, מסיק הרב וייס, אין כלל מחלוקת בין הרמב"ם ורש"י:

ולפי זה מודה הרמב"ם להמבואר ברש"י שהמנהגים שנהגו העם, ולא תוקנו ע"י חכמים, באמת אינם בכלל לא תסור, ולפיכך אין מברכים עליהם.

גם המהר"ם שיק⁴⁰ דן במחלוקת זו, אולם הוא מציע דרך אחרת ליישוב הסתירה בדברי הרמב"ם. לדעתו דווקא רש"י הוא אשר מודה לרמב"ם, וגם לרש"י כיון שפשט המנהג בישראל יש לאו דלא תסור באי קיומו:

אבל מודה רש"י לרמב"ם שאחר שנפשט בישראל בין תקנה או מנהג דינם שווה, וכולהו אית בהו לא תסור דאורייתא, והעובר בשאט נפש לבלתי שמוע אם היה בזמן לשכת הגזית היה חייב חנק. ומ"מ אין מברכין עליו וציוונו, יען שבעת ההתחלה לא היה בו (לא) ציווי כלל, יען אז לא היה בו לא תסור רק כל יחל דרבנן.

37 פ"א א-ב.

38 ועי' ספר החינוך מצוה תצה: "ובכלל המצוה גם כן לשמוע ולעשות בכל זמן וזמן כמצות השופט, כלומר החכם הגדול אשר יהיה בינינו בזמנינו". ויש לעיין בגדרי לא תסור שלא בזמן ב"ד הגדול ולשכת הגזית, ואכמ"ל.

39 מאמר תורת המנהג <https://did.li/RabiWeissMinhag>

40 הובאו דבריו בספר מחולת המחניים סי' ג, עיי"ש.

על פי דבריו אלו של המהר”ם שיק ישנו איסור לא תסור באי שמירה על המנהג, וכך נקטו גם בשו”ת מחולת המחניים⁴¹ ובספר מקרי דרדק⁴², וכך הבין הרא”ה קוק בדברי הרמב”ם⁴³ שהמשנה מהמנהג עובר בלא תסור.

3. לא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים

מקור נוסף לחיוב שמירת מנהגים נמצא בטור חושן משפט הלכות גזילה⁴⁴:

שאלה לרב שרירא גאון... ומה שכתבתי שיש מנהג במקומכם... חייב כל אדם לבלתי שנות מנהגם, דאמרינן מנלן דמנהגא מילתא היא, שנאמר אל תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים...

מקור אפשרי לדבריו הם דברי רבי שמעון בר יוחאי על הפסוק “אל תסג גבול עולם” (משלי כב, כח)⁴⁵:

א”ר שמעון בן יוחאי: אם ראית מנהג שעשו אבותינו אל תשנה אותו... תלמוד לומר: אשר עשו אבותיך. אמר רבי יוחנן: לא עשו אלא לכל הדורות.

וכך כתב המלבי”ם שם:

אל תסג גבול עולם אשר עשו אבותיך, אזהרה זו כבר נאמרה בתורה (דברים יט, יד) לא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים בנחלתך. אולם שם בא על המשיג גבול רעהו, ושלמה למד מזה שה”ה שלא יסיג כל גבול שגבלו ראשונים, כמו המנהגים שהנהיגו הראשונים שיהיו לעולם, שעל זה אמר “גבול עולם”...

וכן דעת ספר חסידים (מרגליות) סימן קיד:

המשנה מנהג ראשונים כמו פיוטים וקרובץ... עובר משום ‘אל תשיג גבול עולם אשר עשו אבותיך’, ‘לא תשיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים’.

הרי שלשיטת רב שרירא גאון וספר חסידים ואחריהם המלבי”ם, המשנה מנהג עובר באיסור לא תשיג גבול רעך.

41 סימנים ג ו-ח.

42 פרשת במדבר סעיף א.

43 אורח משפט סי’ יח, ועי’ דעת כהן סי’ פד שם מבהיר הרב זצ”ל שלא תסור במנהגים ותקנות שנגזרו והונהגו שלא ע”פ ב”ד הגדול של שבעים ואחד, אפילו שנעשו על ידי חכמים קדמונים, לא תסור דידיהו הוא רק אסמכתא בעלמא.

44 סימן שסח.

45 ילקוט שמעוני משלי תתקס.

4. לא תתגודדו

על דברי הגמרא⁴⁶ "לא תתגודדו - לא תעשו אגודות אגודות" מביא השדי חמד⁴⁷ מחלוקת ראשונים אם דין זה שייך במנהגים. לרש"י ורשב"א טעם האיסור הוא "דנראה כנוהגין שני תורות", חשש שאינו קיים במנהגים, וממילא לכאורה לא חל עליהם איסור לא תתגודדו. מנגד סוברים הר"ף, הרמב"ם⁴⁸ והתוספות⁴⁹ שטעם איסור לא תתגודדו הוא משום "שדבר זה גורם למחלוקות גדולות", ולכן הוא חל גם על מנהגים.

אומנם גם אם לא חל איסור לא תתגודדו, עדין קיים איסור דרבנן של "ואל ישנה אדם מפני המחלוקת"⁵⁰, "ולכל הדברות איסור חמור הוא (יהיה מדאורייתא או מדרבנן) ליחלק אגודות שגורם מחלוקת ופירוד הלבבות ושנאת חנם אשר החריבה בית תפארתינו"⁵¹...

להלכה סובר הרמ"א⁵² שקיים איסור לא תתגודדו גם במנהג: "ולא ינהגו בעיר אחת מקצת מנהג זה ומקצת מנהג זה משום לא תתגודדו"⁵³. ומוסיף השדי חמד וכתב:

ודע, דאף על גב דכולי עלמא מודו שבשתי מקומות ליכא משום לא תתגודדו אם בעיר אחת נוהגים כך ובעיר אחרת בהיפך, מכל מקום במצוה הכוללת לכל ישראל בלתי נאות הדבר שיהיה חילוק ביניהם...

דברים אלו מקבלים משנה תוקף בימינו כשכל העולם הוא "כפר גלובאלי", מעבר ממקום למקום הוא עניין תדיר ומעבר המידע הוא מידי, כך שחילוקי המנהגים ניכרים לעין כל.

5. לא יחל דברו

בהתרת נדרים בערב ראש השנה מתירים גם לפי הנוסח המקובל "הנהגה טובה או איזה דבר טוב שנהגתי שלוש פעמים ולא התניתי שיהא בלי נדר". מה דינה של הנהגה ציבורית? יתכן שבהנהגה ציבורית לא תועיל התרה כיון שהיא כעין נדר על דעת רבים. כך אכן עולה מדברי השו"ע יו"ד סי' ריד:

46 יבמות יג, ב.

47 מערכת הלמ"ד כלל עט, עיי"ש.

48 הלכות ע"ז פי"ב הל' יג.

49 ועיי"ש בשדי חמד מחלוקת בדעת הרא"ש אם סובר כרש"י או כרמב"ם.

50 משנה פסחים ד, א, ונפסק בשו"ע או"ח סי' תסח סע' ד.

51 שדי חמד שם.

52 או"ח סי' תצג סע' ג.

53 ועי' גם מ"ב או"ח סימן קלא ס"ק ו.

דברים המותרים, והיודעים בהם שהם מותרים נהגו בהם איסור, הוי כאילו קיבלו עליהם בנדר, ואסור להתירם להם, הלכך מי שרגיל... ורוצה לחזור בו מחמת שאינו בריא, צריך שלושה שיתירו לו. אם בשעה שהתחיל לנהוג היה דעתו לנהוג כן לעולם, ונהג כן אפילו פעם אחת, צריך התרה... ויש מי שאומר שאם טועה ונהג איסור בדבר המותר, נשאל ומתירים לו בשלושה כעין התרת נדרים, ואם יודע שהוא מותר ונהג בו איסור אין מתירין לו אפילו כעין התרת נדרים, דהוי כאילו קבלו על עצמו כאיסורים שאסרתן תורה שאין להם היתר לעולם (ומוסיף הרמ"א: " והמנהג כסברא הראשונה"). קבלת הרבים חלה עליהם ועל זרעם, ואפילו בדברים שלא קיבלו עליהם בני העיר בהסכמה אלא שנוהגין כן מעצמם לעשות גדר וסייג לתורה...

כך גם דעת החתם סופר שהובאה לעיל, שמנהג שהתקבל אי אפשר להתירו כי הוא קיבל תוקף של נדר דאורייתא. למעשה נראה שדינים רבים מדיני המנהגים נגזרו מדיני נדרים⁵⁴.

6. מנהגי ותקנות ישראל יסודותם בהרי קודש

הגמרא עבודה זרה⁵⁵ אומרת:

דאמר עולא כי גזרי גזירתא במערבא לא מגלו טעמא עד תריסר ירחי שתא, דלמא איכא איניש דלא סבירא ליה ואתי לזלולי בה.

חז"ל לעיתים הסתירו במכוון⁵⁶ את טעמי גזרותיהם ותקנותיהם כדי שהדברים יתקבעו בציבור ויקוימו גם ללא הבנת הסיבה, אם כי בוודאי כל גזרה ותקנה "מסתמא תיקנו אותה מסיבה כלשהי"⁵⁷. ואע"פ שלאחר שנה לא נמנעו מלגלות את הטעם, יתכן שבכל זאת ישנן תקנות שנתפשטו והפכו למנהגים שטעמם אינו ידוע, ובכל זאת הינן תקנות חכמים שאין לשנותן. ועל כן מצאנו בדברי הרמ"א⁵⁸ בהלכות פורים: הגה: ...ומזה נשתרבה המנהג שמכים המן כשקורים המגילה בבית הכנסת,

54 וע"ע פר"ח או"ח סימן תצו הלכות מנהגי איסור, וכן בהרחבה בספר כל נדרי לר' יצחק אליהו שטסמן, ירושלים תשס"ח, שער עשירי, שהביאו מקורות לרוב בפרטי דיני מנהגים וקבלות מצד הנדר.

55 ע"ז לה, א.

56 במשנה ע"ז פ"ב מ"ה מבואר שלא רק שהסתירו, אלא אף נתנו טעמים מטעים. וע"ע במאמרו של הרב יחזקאל יעקבסון, על הגלוי והנסתר בתקנות חכמים, 'המעין' מז, א [תשרי תשס"ז] עמ' 7 ואילך.

57 ע"י פסחים קג, ב ותוספות שם קד, א ד"ה ומר לא תלת אמר ולא ז'.

58 או"ח סי' תרצ סע' יז.

ואין לבטל שום מנהג או ללעוג עליו כי לא לחינם הוקבעו⁵⁹.

כלומר, חובת הזהירות היתרה במנהגים נובעת לעיתים דווקא מהעובדה שאיננו יודעים את טעמיהם ועומק משמעותם - "כי לא לחינם הוקבעו".

גם בפסק בית דין שנפסק באסיפת רבנים וגאונים ע"י "יותר מע"א זקני הדור זיע"א"⁶⁰ נכתב:

...ועל כן מחויבים אנו לחקוק בעט ברזל ועופרת לזיכרון לדורות הבאים דברים אלו האמורים כאן: אסור לדרוש דרשה בלשון אוה"ע... אסור לכנוס להתפלל בביהכנ"ס אשר אין לה בימה באמצע... אסור לשנות שום מנהג יהדות או שום נימוס בביהכנ"ס מאשר מקובל מאבותינו ואבות אבותינו... לחזק בדק של קיום תוה"ק אצל המון עם ה' שעדיין לבם קרוב אל ה' וגחלתו של אברהם עדיין בוערת בקרבם, למען ידעו ידיעה ברורה שכל מנהגי ותקנות ישראל יסודותם בהררי קודש ועומדים ברומו של עולם, ומאן חשוב ומאן ספון בדור היתום הזה לשנות את אשר כבר עשוהו, הלא אמרו חז"ל אם ראשונים כמלאכים אנו כבני אדם אם ראשונים כבני אדם אנו כחמורים ולא כחמורו של רבי פנחס בן יאיר...

ובסוף רשימת החותמים הובאו דברי רבי חיים מצאנז:

כל הדברים הנ"ל אסורים המה על פי השו"ע והפוסקים, ואסור לשנות שום מנהג ישראל בבניין ביהכנ"ס או באיזה נימוס ומנהג המקובל מאבותינו ומדורות הראשונים, והמשנה ידו על התחתונה...

ובשו"ת משנה הלכות⁶¹ מוסיף:

דכל קיום המצוות והנהגת מנהגי ישראל ואופן קיומם הכל מקובל מפי משה רבינו עליו השלום, וגמרא גמירי לה ע"פ מסורה שמסרו לנו רועים נאמנים מפי משה רבינו, ואפילו מה שנשים זקנות נוהגות וכמ"ש הרשב"א בתשובה... הכל קבלה ממשה מסיני.

7. הוצאת לעז על הראשונים

הגמרא בגיטין⁶² דנה בשאלה האם העד שצריך לומר בפני נכתב ובפני נחתם צריך

59 ועיי"ש באר היטב ס"ק טו וביאור הלכה ד"ה ואין לבטל שום מנהג, וכן בשדי חמד מערכת המ"ם לללים לזו ו-לח, ושם גם דן בשאלת מנהג עוקר הלכה.

60 אסיפת שהתקיימה ביום שלישי לשבת פרשת וישלח תרכ"ו בעיר מיהאלאוויטץ.

61 חלק יב סימן שפה.

62 דף ה, ב.

לראות כתיבת כל אות ואות בגט, או די לו בראיית כתיבה של שורה אחת⁶³:

בר הדיא בעי לאתויי גיטא, אתא לקמיה דרבי אחי דהוה ממונה אגיטי, א”ל צריך אתה לעמוד על כל אות ואות. אתא לקמיה דרבי אמי ורבי אסי, אמרי ליה לא צריכת, וכי תימא אעביד לחומרא, נמצא אתה מוציא לעז על גיטין הראשונים.

למדנו שחומרה במקום בו הקלו הקדמונים הינה הוצאת לעז עליהם שלא נהגו כשורה, ופסילת מעשיהם שכביכול נעשו כנגד הדין. בשו”ת תרומת הדשן⁶⁴ דן בשאלה ”אימתי שייך לומר נמצאת אתה מוציא לעז ואימת לא אמרי הכי“, ותורף דבריו הוא שאין לאסור מה שהתירו הקדמונים אם מכח האיסור ייראה שהראשונים נהגו שלא כדן ומעשיהם פסולים. אמנם כאשר החמרה היא ראויה ויש לה מקור, ובה בעת אינה פוסלת את מעשיהם של הראשונים, אפשר להחמיר בה, ”אבל למיעבד זהירות וחומרות יתרות שלא נהגו הראשונים אפילו בכה”ג לא עבדינן“⁶⁵.

8. יוהרא

הסתייגותם של חז”ל ממעשים שיש בהם חשש יוהרא מופיעה בעיקר בהקשר של החמרה או התנהגות בחסידות בניגוד למנהג המקובל או המצופה מהאדם הנוהג בהם. כך בעניין קריאת שמע על ידי חתן בליל חתונתו⁶⁶, קשירת הנעליים בשרוכים שחורים בניגוד למקובל כמנהג אבלות על ירושלים⁶⁷, הימנעות מהליכה בצידי הדרך⁶⁸ ועוד.

בעקבות חז”ל הסתייגו גם הפוסקים מהתנהגות בחומרה וחסידות שלא כפי המנהג המקובל מחשש יוהרא⁶⁹. וכך מובא בתשובות הגאונים החדשות⁷⁰: ”כיון דכולי עלמא לא קא מימנעי מן ההיא מילתא והוא קא מימנע מינה, או דקא עביד מאי דלא קא עבדין כולי עלמא, מיחזי כיוהרא“.

ואם בהתנהגות בחומרה וחסידות ישנו חשש ליוהרא, ק”ו שתהיה יוהרא בהתרת

63 ראה רש”י שם טו, א ”שיטה ראשונה שבה שם האיש והאישה והזמן“.

64 סימן רלב.

65 עי’ שדי חמד מערכת הלמ”ד כללים כה עא-עו. וכן בתשובת משנה הלכות הנ”ל.

66 ברכות טז, ב ושם יז, ב.

67 בבא קמא נט, ב.

68 בבא קמא פא, ב.

69 עי’ אנציקלופדיה תלמודית ערך גאווה, ומאמרו של הרב שמואל דוד ”לא כל הרוצה ליטול את השם יטול“, ’המעין’ גליון מח, ד [תמוז תשס”ח] עמ’ 34 ואילך.

70 מהדורת עמנואל סימן קסא.

האיסור כנגד המנהג, כאשר המתיר את האסור נעשה כאומר "אני סומך על שמועתך ואיני ירא להתיר, בעוד כולי עלמא אינם סומכים על שמועתם ומחמירים ואפילו בדבר המותר"⁷¹, ואין לך יוהרא גדולה מזו. הן הן הדברים שכותב רבי חיים פלאג'⁷²:

והרי אם במקום שעושה חסידות להחמיר על עצמו עם כל זה חייב נידוי דהוי יוהרא, כל שכן וקל וחומר בבא לשנות מנהג ולבטל דבר שהוא מנהג הקדמונים דאיכא זלזול גדול להם, ואין לך יוהרא גדולה מזו... כי בוודאי הבאים להתחכם על הראשונים ולשנות מנהגים מקדמונים גם חושבים כי הם יודעי דעת ומביני מדע יותר מן הראשונים, שבאים לבטל מנהגים ולומר ידינו רמה, ואין לך יוהרא גדולה מזו... ואם כן הרי דבר זה, לשנות ממנהג העיר ומנהג הקדמונים, הוא יוהרא גמורא, והרי אסור לעשות כן... כי הבא לשנות ממנהג הקדמונים יש בו משום חשש יוהרא, והרי מצד האיסור דיוהרא גופיה, שהוא איסורא, הרי הוא בר נידוי, כדברי הש"ס והראשונים ז"ל, והוא ברור, וכל שכן בהצטרפות מה שמבטל מנהג הראשונים שיש עוד עונש נידוי מצד זה נמי.

סיכום

בפתחו של המאמר כבר הובהר שנושא המנהגים רחב מכפי שיכול להכיל מאמר אחד. גם בכל אחד מהנושאים שנידונו בפרקי המאמר אפשר להרחיב, להעמיק, למצוא מקורות נוספים ואף למצוא מקורות חולקים. ואכן לא היה בכוונת המאמר למצות את הדיון בנושא או בכל אחד מפרקיו, אלא להבהיר את התשובה לשאלה שבכותרתו: "זהו רק מנהג" ... האמנם?

בתשובה לשאלה זו אפשר לסכם:

א. חז"ל בכל הדורות חיזקו את חובת השמירה על מנהגי ישראל ונתנו לכך תוקף דאורייתא, הן מהבחינה האיסורית - לא תסור, לא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים, לא יחל דברו ויוהרא, הן מהבחינה החברתית - לא תתגודדו ואין משנים מפני המחלוקת, והן מצד כיבוד הדורות הראשונים - אל תטוש תורת אמך, אל תבוז כי זקנה אמך והוצאת לעז על הראשונים.

ב. ישנם כללים הלכתיים מהו מנהג וכיצד הוא נקבע, לרבות הנהגה טובה שנהגו

71 ע"פ רש"י תחילת מסכת ביצה ב, ב ד"ה דהיתרא עדיף ליה: "טוב לו להשמיענו כח דברי המתיר שהוא סומך על שמועתו ואינו ירא להתיר, אבל כח האוסרין אינה ראייה, שהכל יכולין להחמיר ואפילו בדבר המותר".

72 לב חיים חלק שני, כרך א, סימן ט.

אותה שלוש פעמים, ואפילו ניגונים, הכאת המן, מנהגי בית כנסת וכד', ובוודאי מנהגים שהתקבלו להלכה או פסקי הלכה שנהגו על פיהם. וישנם גם כללים הלכתיים אם ומתי אפשר לשנות מנהג.

ג. מוסיף הוא העיסוק בדיני המנהגים באופן כללי על העיסוק בהלכה או מנהג מסוימים. כל חקר הלכה או מנהג מחייבים העמקה בשורשם ובדעות השונות של חז"ל והפוסקים בעניינם. אלא שגם לאחר העיון והעמקה בסוגיה הנידונה, וגם אם העיון והעמקה בסוגיה הביאו למסקנה אחרת מהמנהג המקובל - אין הדבר מתיר בהכרח לשנות את המנהג, “דבפוליס אפשר לעייל פילא בקופא דמחטא ואפשר לטהר אפילו שרץ בק”ן טעמים”, “וכי מפני שאנו מדמין נעשה מעשה?”. ועל כן עדיין נותר לעיין בדיני המנהגים אם גם מצד היות ההלכה או המנהג מקובלים ונוהגים בישראל יהיה מותר לשנותם.

ד. כמו בכל דיון הלכתי, גם פסק הלכה בדיני מנהגים - ועל אחת כמה וכמה במנהגי הציבור - אינו מסור בידי כל אחד, ויש להביאו בפני פוסק הלכה הבקיא בדיני מנהגים.

הרב הקדוש מרן בעל 'קדושת לוי' ז"ל זי"ע ועל כל ישראל, כשהגיע מוצאי שמחת תורה התחיל להתמרמר ולהתאונן, 'אוי לי, מאין אקח לי חיות להחיות את נפשי, החיות דיו"ט עבר, השעשועים של יום טוב והעונג שהתענגתי מקדושת יום טוב חלף והלך, מאין אקח נופש לנפשי בחשכת הגלות הזה? וכה התמרמר מאוד בדברים כבוסים המחתכים לב כל איש ישראלי השומע את הקדוש הנ"ל, איך שבקושי גדול היה נפרד מקדושת יום טוב ומהארתו שהיה מאיר עליו אור נפלא, ועתה נפסק ממנו בפעם אחת אור הנפלא הזה. אך הנה מצא עצמו כאיש תועה בדרך בליל חושך וחלקלקות ופתאום נראה לו מרחוק נר קטן, ונוכל לשער את גודל שמחתו, ממש החיה הנר הקטן הזה את נפשו, כי באורו נראה לו אור ויגיה חושכו. כמו כן בעת שהביט מרחוק אל הנר הקטן של המנורה שב רוחו בקרבו ותחי רוח ה' בו, ואל אותו נר קטן היה שואף וזורח, והיה מרגיש תיכף קדושת נרות דחנוכה והארתה הנפלאה.

מתוך 'משנה שכיר' לרי"ש טייכטל הי"ד על מועדים - נס חנוכה